

تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران

جلد اول

از کلبا با و تاترکمن چای

۱۱۳۴ - ۱۲۴۳ (هجری)

(چاپ دوم)

تألیف

دکتر علی اکبر رفیعی

استاد و تاریخ ایران و دانشکده ادبیات تهران

فهرست مندرجات

از صفحه تا صفحه

« ۱ « ۴

مقدمه

قسمت اول

« ۵ « ۱۰

آغاز توجه دولت روسیه بجانب ایران

فصل اول

- ۱- انحطاط دولت صفویه و آغاز سیاست متجاوزانه دولت روسیه تزاری « ۱۱ « ۱۷
- ۲- رقابت روس و عثمانی در ایران و معاهده اسلامبول « ۱۸ « ۲۲
- ۳- نادرشاه افشار- استقرار امنیت در داخله و اخراج روس و عثمانی از ایران « ۲۳ « ۲۷
- ۴- جانشینان نادر « ۲۸ « ۳۲
- ۵- ایران هنگام ظهور سلسله قاجاریه- پیدایش سلسله قاجاریه « ۳۳ « ۳۶
- ۶- سیاست دولت روسیه تزاری در گرجستان « ۳۷ « ۴۰
- ۷- لشکرکشی بسمت گرجستان « ۴۱ « ۴۴
- ۸- اشغال اراضی ایران از طرف لشکریان روس « ۴۵ « ۵۱
- ۹- ایران هنگام جلوس فتحعلیشاه « ۵۲ « ۵۵

فصل اول

- ۱- نظری بوضع جغرافیائی ایران « ۵۶ « ۶۱
- ۲- طبقات مختلف مردم « ۶۲ « ۶۹
- ۳- قدرت پادشاه و عوامل متنفذ در تشکیلات مملکتی « ۷۰ « ۷۳
- ۴- مالیات و طرز وصول آن « ۷۱ « ۷۳

فصل دوم

- الف - سازمان نظامی ایران در اوایل قرن سیزدهم « ۷۴ « ۷۷
- ب - وضع نظامی ایران قبل از رسیدن مریدان و متخصصین اروپائی « ۷۴ « ۷۷

از صفحه تا صفحه

ب - وضع نظامی ایران پس از رسیدن مریدان
و متخصصین اروپائی

« ۷۷ < ۸۶

قسمت دوم

آغاز جنگهای ایران و روس تا معاهده گلستان ۸۷ <

فصل اول

نخستین مراحل تیرگی روابط ایران و روس

۱ - الحاق گرجستان « ۸۸ < ۹۰
۲ - اشغال گنجه و از بین بردن آثار و تأسیسات ملی
و تعمیم نفوذ روس در نواحی اشغالی « ۹۱ < ۹۳

فصل دوم

۱ - مرحله اول جنگهای ایران و روس از ۱۲۱۸

تا امضای معاهده تیلیست ۱۲۲۲ « ۹۴ < ۹۶
۲ - اوضاع اروپا و روسیه در برابر فتوحات ناپلئون
۳ - مذاکرات فتحعلیشاه با دولتین انگلستان و فرانسه
رقابت انگلیس و فرانسه در ایران « ۱۰۱ <
الف - مذاکرات با دولت انگلستان « ۱۰۱ < ۱۰۵
ب - « « فرانسه « ۱۰۶ < ۱۱۵
معاهده فین کین اشتاین و سمت نمایندگی ژنرال گاردان « ۱۱۶ < ۱۲۳

فصل سوم

۱ - مرحله دوم جنگهای ایران و روس از معاهده تیلیست
۱۲۲۲ (۱۸۰۹) تا ۱۲۲۷ (۱۸۱۲) « ۱۲۴ < ۱۲۶
۲ - شکست نقشه وساطت دولت فرانسه و عزیمت
ژنرال گاردان « ۱۲۷ < ۱۳۹
۳ - تجدید نفوذ دولت انگلستان و معاهده انگلیس
و ایران در ۱۲۲۹ (۱۸۰۹) « ۱۴۰ < ۱۴۶
۴ - بی نتیجه ماندن، مذاکرات عسگران و نقشی که
سرها ر فوردجونس در این مذاکرات بازی میکرد « ۱۴۷ < ۱۵۶
۵ - اتحاد ایران و عثمانی از رجب ۱۲۲۵
تا جمادی الاول ۱۲۲۷ « ۱۵۷ < ۱۵۹

فصل چهارم

- ۱- مرحله سوم جنگهای ایران و روس از امضای معاهده بخارست تا امضای معاهده گلستان ذی‌قعدة ۱۲۲۸ « ۱۶۰ « ۱۶۱
- ۲- مقدمات انعقاد معاهده گلستان- بی نتیجه بودن وساطت انگلستان و مذاکرات اصلاح‌اندوز
- ۳- آخرین زدوخوردهای سال ۱۲۲۷ (۱۸۱۲) « ۱۷۰ « ۱۷۳

فصل پنجم

- ۱- معاهده گلستان « ۱۷۴ « ۱۷۶
- ۲- بررسی مواد معاهده گلستان « ۱۷۷ « ۱۸۲
- ۳- نتایج معاهده گلستان در اوضاع داخلی ایران « ۱۸۳ « ۱۸۶
- ۴- « « خارجی ایران « ۱۸۷ « ۱۹۴

قسمت سوم

دوره فترت میان دو جنگ

فصل اول

- ۱- علل سیاسی و اجتماعی جنگ دوم ایران و روس « ۱۹۶ « ۲۰۰
- ۲- علل آنی جنگ دوم ایران و روس « ۲۰۱ « ۲۰۵
- ۳- تغییر سیاست عباس میرزا پس از مرگ الکساندر اول و اعلان جهاد « ۲۰۶ « ۲۱۴

قسمت چهارم

جنگ دوم ایران و روس (۱۴۴۱-۱۴۴۳)

فصل اول

- مرحله اول - پیشرفتهای عباس میرزا از ذیحجه ۱۲۴۱ تا آخر محرم ۱۲۴۲ « ۲۱۶ « ۲۲۱

فصل دوم

- مرحله دوم - جنگ ایران و روس
- ۱- شکستهای ماه صفر ۱۲۴۲ تا سقوط قلعه عباس آباد ذیحجه (۱۲۴۲) « ۲۲۲ « ۲۲۵

از صفحه تا صفحه

۲۳۰	«	۲۲۶	«	۲- بی نتیجه ماندن آخرین اقدامات دولت ایران برای استقرار صلح
۲۳۴	«	۲۳۱	«	۳- آغاز مجدد عملیات جنگی

فصل سوم

مرحله سوم - جنگ ایران و روس - سقوط ایروان
و تبریز و آغاز مذاکرات صلح

۲۴۲	«	۲۳۵	«
-----	---	-----	---

فصل چهارم

۲۴۸	«	۲۴۳	«	۱- معاهدات ترکمانچای
				۲- نتایج معاهدات ترکمانچای
۲۵۴	«	۲۴۹	«	حادثه قتل گریبایدوف
۲۵۵	«	۲۵۴	«	انقلابات مشرق ایران
۲۵۸	«	۲۵۵	«	قضیه هرات و افغانستان
۲۶۱	«	۲۵۹	«	تجارت و عواید گمرکی
۲۶۳	«	۲۶۱	«	امتیازات کنسولی
۲۶۷	«	۲۶۴	«	نتیجه

ضمائم

۳۱۳	«	۲۶۹	«	I- معاهدات منعقد شده با دولتین روس و انگلیس
۳۱۹	«	۳۱۳	«	II- منابع و مآخذ
۳۳۱	«	۳۲۱	«	III- اسامی اشخاص و طوایف
۳۴۰	«	۳۳۳	«	IV- اسامی امکنه و بلاد

مقدمه

آشنائی کامل بتاریخ جدید و معاصر ایران بدون داشتن اطلاعات کافی از دوره صدونه ساله اخیر این کشور (۱۱۳۴ تا ۱۲۴۳ هجری قمری) مطابق (۱۷۲۲-۱۸۲۸ میلادی) خالی از اشکال نیست.

قبل از سال ۱۱۳۴ که مصادف با حمله افغانه و شکست سپاهیان صفوی در گلناباد بدست محمود افغان است دامنه متصرفات ایران تا قفقاز میرسید و استقلال ایران کامل بود.

پس از حمله افغان دولتهای روس و عثمانی هم از اوضاع آشفته داخلی کشور ما استفاده کردند و از شمال و مغرب بدست اندازی پرداختند. مخصوصاً دولت روسیه تزاری برای پیشرفت نقشه‌های امپراطوری خود و انتزاع قفقاز از ایران آنی غافل نمی‌نشست.

سال ۱۲۴۳ (۱۸۲۸) در تاریخ معاصر ایران سال مشخصی بشمار میرود. انعقاد پیمان ترکمن‌چای در این تاریخ ختم بحران طولانی و شروع دوره جدیدی را در تاریخ ایران آغاز میکند. در این دوره جدید ایران از نظر سیاسی ضعیف و از لحاظ ارضی کوچک و بسیاری از ولایات خود را از دست داد و حتی استقلالش بخطر افتاد. در سال ۱۲۴۳ (۱۸۲۸) ثروتمندترین ایالات ایران مابین کوه‌های قفقاز و رودخانه ارس جزء متصرفات دولت تزاری روسیه درآمد.

با استقرار رژیم قضاوت کنسولی (کاپیتولاسیون) فتحعلی شاه برای جانشینان ضعیف خود کشوری را بارث گذاشت که پیوسته گرفتار طغیان و قیام رؤسای خوانین و ایالات بر ضد دولت مرکزی بود. تاریخ سلطنت فتحعلی شاه که در واقع پایه و اساس تاریخ معاصر ایران را تشکیل میدهد تاریخ یک دوره بحرانی است که سیاست و دیپلماسی دولتهای اروپائی بخصوص دول روس و انگلیس و فرانسه در آن نافذ بوده

اثرات مهمی بخشیده است .

تاریخ این دوره که بی شک از مهم ترین ادوار تاریخ ایرانست چنانکه باید روشن نیست کتب ورسالات متعددی راجع بمعاهدات سن پترزبرگ و استامبول و ترکمن چای و طرز حکومتی که در نتیجه انعقاد معاهده اخیر در ایران بوجود آمده نوشته شده است .

ولی مطالعاتی که راجع بشرايط و کیفیات انعقاد این معاهدات تا کنون بعمل آمده ناقص وبلکه نادر است. اسناد و مدارك سیاسی وزارت امور خارجه فرانسه و انگلستان مربوط باین دوره در حقیقت گنجینه های گرانبھائی است که هنوز هم کاملاً مطالعه و بررسی نشده است .

باید متذکر بود که دولت انگلستان زودتر از رقیبان سیاسی خود با اسناد و مدارك ایرانی و روسی دست می یافت . چنانکه امروز هم اینگونه اسناد در انگلستان بیشتر بدست می آید زیرا با وجود مأمورین سری بریطانیای کبیر هیچگونه فعالیت اجنبی در ایران از دولت مزبور مخفی نمی ماند . وجود همین اسناد است که اغلب ما را از شرح وقایع مطلع میسازد - البته پی بردن بهممه فعالیت های مأمورین سری بریطانیای کبیر که غالباً اسرار آمیز بنظر میرسد بسیار مشکل است و شواهدی برای اثبات این مدعا وجود دارد .

ما کوشش خواهیم کرد نکات برجسته این دوره را مورد مطالعه قرار دهیم و طبعاً در جریان این تحقیق با مطالبی مواجه خواهیم بود که مستلزم شرح و بسط بیشتر خواهد بود .

در آغاز این دوره از تاریخ ایران دولتهای معظم اروپائی که در مغرب باهم در تماس بودند در ممالک شرق نزدیک بخصوص در ایران بایکدیگر مواجه شده صحنه دیگری در مبارزات سیاسی و دیپلماسی تشکیل دادند .

زیرا کشور باستانی ایران که مهد یکی از تمدنهای درخشان روی زمین بود با انحطاط و زوال خاندان صفویه روبه قهقرا و انحطاط رفت و این انحطاط در بجهت

سیاستهای متجاوزانه دولتهای غربی لاینقطع شدیدتر میشد و بالمآل ایرانرا در کساکش رقابتهای جهانی بصورت دولتی ضعیف و مغلوب در آورد .

تاریخ داخلی ایران در این دوره يك قسمت از جریانهای سیاسی دول ذینفع خارجی رانیز روشن میسازد .

بحرانهای داخلی در هر کشور غالباً یکی از علل تجاوزات و پیشرفتهای دولتهای خارجی بشمار میرود چنانکه ضعف و فتور در ارکان دولت صفویه مسبب و محرك فتنه افغان و تجاوز روس و عثمانی بایران بود و ضعف دولت قاجار نیز فکر توسعه طلبی روس و انگلیس را تقویت کرد . البته تعیین و تشخیص میزان تحریکات و مداخلات دولتهای بیگانه در ایجاد بحرانها و اغتشاشات داخلی ایران کار آسان نیست .

در روابط خارجی ایران از گلناباد تا ترکمن چای سه دوره متمایز تشخیص داده میشود .

دوره اول از ۱۱۳۴ تا ۱۲۱۷ (۱۷۲۲-۱۸۰۳) که در این دوره دولت ایران در داخله با انقراض خاندان صفویه و تسلط یاغیان افغانی و در خارج بادشواریههای سیاسی بزرگ مواجه شد . زمام داران روس و عثمانی از اشکالات داخلی ایران استفاده کامل کردند و بی اطلاع دولت ایران در سن پترزبرگ و قسطنطنیه بتقسیم متصرفات شمال و شمالغربی ما پرداختند . البته باید حکومت با عظمت نادر را از این جریان مستثنی دانست زیرا دولت مقتدر وی خوش درخشید ولی مستعجل بود .

دوره دوم از ۱۲۱۷ تا ۱۲۲۸ (۱۸۰۳-۱۸۱۳) در این دوره سیاست و دیپلوماسی دولت ناپلئون در ایران با سیاست و دیپلوماسی دولتین روس و انگلیس مواجه گردید و تغییرات و تحولاتی که در حوادث جنگهای روس و ایران مشاهده میشود مستقیماً با وقایع اروپا مربوط است .

بطوریکه در جریان این حوادث میتوان ایران را بمهره شطرنجی در صحنه جنگهای ناپلئون و دشمنان اروپائی اوتشبییه نمود .

دوره سوم از ۱۲۲۸ تا ۱۲۴۳ (۱۸۲۸-۱۸۱۳) فرانسویان در این دوره از صحنه

سیاست ایران طرد شدند و روسها بسهولت سیاست استعمار و توسعه طلبی خود را تعقیب کردند. در این سیاست روسها تا حدی بکمک انگلیسها در نتیجه انعقاد معاهده تر کمن چای توانستند اراده خود را بدولت ضعیف ایران تحمیل کنند.

در جلد اول این کتاب در ضمن مطالعه روابط سیاسی و دیپلوماسی ایران با دولتهای روس و عثمانی و انگلیس و فرانسه آغاز توجه دولت روس را بطرف ایران شرح و استقرار آن دولت را در قفقاز در اراضی ایران با انعقاد معاهده گلستان بیان خواهیم کرد. سپس به پیشروی دولت روسیه تزاری تا رود ارس که بموجب معاهده تر کمن چای صورت گرفت اشاره خواهیم نمود و در اطراف نتایج معاهده تر کمن چای که مواد آن فشار و تحمیلات ناروا و فوق العاده سنگین در مدت یک قرن بایران وارد آورده و در روابط سیاسی ایران با سایر دولتهای اروپائی نیز تأثیر فراوان داشته است سخن خواهیم گفت.

قسمت اول

آغاز توجه دولت روسیه بجاناب ایران

قسمت اول

آغاز توجه دولت روسیه بجاناب ایران

سیاست متجاوزانه دولت روس در تاریخ دو کشور مدتها قبل از تشکیل دولت واقعی روسیه آغاز میشود. پیش از تشکیل دولت واقعی و واحد روسیه امرای مسکو مکرر مصمم شدند که برای دسترسی بدریای خزر و استقرار در ناحیه قفقاز متصرفات خود را بطرف جنوب توسعه بدهند. قبل از کشف راه هندوستان بوسیله واسکو دو گاما در ۱۴۹۷ (۹۰۳ هجری قمری) قسمت عمده مال التجاره‌های هند از طریق دریای خزر وارد روسیه میشد. مقداری از این کالاها در داخله روسیه با پوستهای قیمتی مبادله میگشت و بقیه بکشورهای شمال اروپا فرستاده میشد. این تجارت و خرید و فروش پوستهای قیمتی بر ازدیاد ثروت روسیه فوق العاده کمک میکرد. پس جای تعجب نیست وقتی مشاهده میشود که امرای و تجار روس در ادوار مختلف با انواع وسائل متشبهت میشده اند تا با هندوستان تجارت مستقیم دایر نمایند و بتوانند محصولات کشور خویش را بلا واسطه به هندوستان بفرستند و در عوض محصولات هند را از دست اول دریافت نمایند.

با توجه باین نکته باید متذکر شد که نه تنها شاهراه مشهور ابریشم از داخله ایران میگذشت و بطرف آسیای صغیر و سوریه متوجه میشد بلکه جاده دیگری نیز از سراسر خاک ایران عبور میکرد و از طریق قفقاز داخله روسیه را با هندوستان مربوط میساخت.

این تجارت که از راه خشکی با هندوستان انجام مییافت با تجارتی که پس از کشف واسکو دو گاما از راه دریا ایجاد گردید قابل مقایسه نیست زیرا پیش از این اکتشاف بار کاروانها عبارت بود از مال التجاره‌های سبک وزن و سنگین قیمت مانند پارچه های قیمتی سنگهای پربها انواع ادویه و غیره که بعلت مسافت و اشکالات راه و خطرات

جانی بقیمت کزافی بفروش میرسید .

مدام که تجارت اشیاء قیمتی و سبک وزن وجود داشت مساعی شاهزادگان روس برای اینکه حتی الامکان بایالات ساحلی دریای خزر و ناحیه قفقاز نزدیک شوند منطقی و موجه بنظر میرسید و ای از وقتی که پرتقالیها از دماغه امیدواری گذشتند و مال التجاره آسیا را بقیمت نازلتری باروپا حمل کردند بالطبع از اهمیت این سیاست کاسته شد بطوریکه قیمت محمولاتی که قبلا از مغرب ایران با آسیای صغیر میرسید و در اروپای غربی بوسیله تجار بنادر و نیز وزن توزیع میگشت و یا از شمال ایران بروسیه میرفت و در اروپای شمالی بوسیله روسها پخش میشد ، با قیمت ارزان محمولات پرتقالیها قابل مقایسه نبود .

با این ترتیب از این زمان روسیه منابع تجارت فوق العاده مهمی را که قرنهای باعث ازدیاد ثروت آندولت شده بود از دست داد . ولی باز تزاران روسیه که از علت واقعی انحطاط این تجارت بسی اطلاع نبودند بر مساعی خود برای پیدا کردن راه تازه بطرف هندوستان افزودند و این یکی از علل مهمی است که ایوان واسیلویچ^۱ و جانشینان وی را بر آن داشت که متصرفات خود را تا قفقاز و آنطرف رود ترک بسط و توسعه دهند و روابط قدیمی روسیه را با هندوستان و فرمانروایان آسیای مرکزی برقرار سازند .

در این زمان که پرتقالیها تسلط خود را بر اوکیانوس هند مستقر ساخته بودند انگلیسها تصمیم گرفتند نواحی شمالی را کشف کنند و راه دیگر بطرف آسیا بیابند . در سال ۹۶۰ هجری قمری (۱۵۵۲ - میلادی) ریشارد شانسلور^۲ که بقصد سیاحت به لایونی^۳ در شمال اسکاندیناوی حرکت کرده بود بعلت طوفان دریا به بندر ارخانگلس^۴ از متصرفات روسیه رسید و با اجازه ایوان مخوف تزار روسیه در مسکو شرکتی بنام « شرکت مسکو » تأسیس کرد .

1- Yvon - Vassilievitch

2- Richard - Chancellor

3- Lanonie

4- Archangelsk